

Україна в Другій світовій війні

УДК 94(477.64)“1941”

В. М. Морозко

ВІЙНА У ПРАВДИВОМУ ВИМІРІ (ДО 70-РІЧЧЯ ОБОРОНИ ЗАПОРІЗЬКОГО ПРИДНІПРОВ'Я)

Розглядається маловивчене питання про оборону запорізького Придніпров'я влітку і восени 1941 р. З'ясовуються причини поразок армій Південного фронту й обставини радянського відступу, наслідком чого стали як залишення ворогу великої території, так і, перш за все, величезні людські втрати.

Ключові слова: радянсько-німецька війна, оборона Запоріжжя і Придніпров'я, Донбаська оборонна операція.

«Правильне» висвітлення причин і перебігу війни завжди було пріоритетом засобів пропаганди у воюючих державах. Яскравий приклад – дві світові війни у ХХ ст. В роки останньої з них в країнах антигітлерівської коаліції як синонім неправди в подачі інформації використовували вислів «геббельсівська пропаганда». Але поки йшла війна такою пропагандою так чи інакше зловживали всі її учасники. Згадаймо хоча б виступ по радіо Й. Сталіна 3 липня 1941 р., в якому він повідомив, що кращі дивізії ворога й кращі частини його авіації вже розбиті і знайшли собі могилу, а в бій вступають головні сили Червоної Армії, озброєні тисячами танків і літаків [1].

Під час війни подібна неправда обґрунтовувалась необхідністю підтримувати патріотичний тонус армії і населення і тому, мабуть, до певної міри була прийнятною. Війна закінчилася. Прийшов час виваженого об'єктивного аналізу того, що відбулося, фахівцями. Однак СРСР це стосувалося частково. Завіса неправди лише трохи час від часу піднімалася і до того ж на короткий період (роки хрущовської «відлиги», перебудови). Така традиція зберігається і в пострадянську добу і не тільки у спадкоємиці Радянського Союзу Росії, а й в Україні. Хід радянсько-німецького протистояння й досі нерідко оцінюється через призму закостенілих у своїй непорушності міфів післявоєнного часу. Згідно з цими міфами, все у війні з радянського боку було виключно героїчним. Тверезий погляд на неї потрактовується як посягання на святе.

2005 року у відкритому листі до керівників держави десять відомих українських істориків зазначали: «Звичка до монополії на істину сьогодні подається як боротьба за «правду про війну» і на ділі означає не що інше, як обстоювання сталінсько-брежнєвської концепції історії війни. Обрамлена відповідною лексикою й атрибутикою, ця позиція перетворює Велику Вітчизняну війну на недоторкану, сакральну подію, яку слід розглядати виключно крізь призму компартійно-генеральського історіописання радянської доби» [2, с.6].

Від часу цього звернення до очільників пройшли роки, але нічого не змінилось. Тема війни продовжує використовуватися частиною політичних сил для самопіару. Як і раніше, декілька разів на рік у відповідні дні (початок і завершення війни, оборона та визволення того чи іншого населеного пункту) чуємо лише ритуальні сурми й пафосні промови.

Однак лакований варіант історії війни окрім того, що не відповідає дійсності, має наслідком й інший неприємний результат. Він породжує, особливо у нових поколінь співвітчизників, недовіру до всього, що розповідається й пишеться про війну. Як наслідок, не сприймається й подвиг тих, хто всупереч трагічним обставинам своєю жертовністю зумів переломити несприятливий перебіг подій. Лише висвітлення драми війни без романтичного флеру дозволить виправити ситуацію.

Епізод війни, пов'язаний з обороною Запорізького краю у серпні – жовтні 1941 р., нам видається показовим. Ті трагічні дні вмістили в собі все: героїзм і боягузтво, розгубленість та страх і волю до перемоги, зразки військового вишколу й бездарності.

У квітні 2011 р. міська влада на прохання ветеранів (точніше функціонерів ветеранських організацій) озвучила намір звернутися до керівників держави з клопотанням про присвоєння Запоріжжю у зв'язку з 70 річницею оборони звання «Місто воїнської слави». Факт показовий. Спробуємо з'ясувати ступінь обґрунтованості такої претензії.

У серпні – жовтні 1941 р. північніше і південніше від Запоріжжя дійсно розгорілися бої, підсумок яких позначився на стані лівого флангу радянсько-німецького фронту. Однак в історіографії війни не знаходимо окремих наукових досліджень, котрі були б присвячені тим подіям. У радянські часи було вдосталь об'ємних за обсягом праць про участь СРСР у Другій світовій війні. Але битва у Приазов'ї висвітлювалася в них вкрай

скупю. Так, у багатотомній Історії Української РСР 1941-1945 рокам відводиться окремий том. При цьому про оборону Дніпра військами Південного фронту у книзі знаходимо 7(!) речень [3, с.45,50,51].

Причину такої «неуваги», очевидно, варто шукати в тому, що битва за Дніпро була програна. Бо, скажімо, невеликий локальний, до того ж відносний, вересневий успіх під Мелітополем був удостоєний окремої публікації [4]. Але це лише частково пояснює ситуацію. Адже масштабна трагедія того часу під Києвом все ж аналізувалася досить детально. На наш погляд, ще одна причина забуття мала суб'єктивний характер. У запорізьких степах зазнала краху 18 армія. Пізніше її Політвідділ очолював Л. Брежнев. В часи, коли він був Генеральним секретарем ЦК КПРС, бойові здобутки армії надзвичайно гіперболізувалися. Незручну сторінку її історії намагалися не згадувати.

Це радянська історіографія. А що ж українська останніх 20 років? Доводиться констатувати, що і в цьому випадку події, про які йдеться, залишалися десь на далекій периферії дослідницького інтересу. В запорізькому ж регіоні знання пересічних його мешканців про 1941 рік в краї як ґрунтувалися, так і ґрунтуються на численних аматорських публікаціях та телепрограмах, котрі «до дати» пропонують місцеві засоби інформації, друковані й електронні.

Між тим вже давно маємо солідну документальну базу, яка забезпечує ледь не погодинну реконструкцію ходу війни. Вище згадувалася доба хрущовської лібералізації. Тоді побачили світ документи з архіву Міністерства оборони СРСР. Два томи цих документів дозволяють показати картину боїв в Україні у серпні – жовтні 1941 р. Перший том містить найважливіші матеріали, які відтворюють дії військ Південно-Західного напрямку з 6 серпня по 25 вересня. В збірник ввійшли директиви Ставки Верховного Головнокомандування і Генерального штабу, директиви, розпорядження, оперативні і розвідувальні зведення, донесення, доповіді, довідки, схеми штабів і управлінь, в тому числі Південного фронту та його армій [5]. Інший том вже повністю складається з документів про Південний фронт, його 9, 12, 18 армій і охоплює часовий проміжок з 26 вересня по 5 листопада [6].

Через майже півстоліття після цих публікацій в Росії в серії «Архив русской революции» побачили світ документальні збірки по Другій світовій війні. Однак 1941 року в Україні серед них не знайшлося місця. Деякі матеріали, які переважно дублюють раніше опубліковані, знаходимо в книгах про діяльність Ставки і Генштабу [7; 8].

У тому випадку, коли їх можна співставити з документами, певну цінність мають мемуари учасників війни. Як відомо, свого часу спогадами поділилися ледь не всі командири радянських військових з'єднань різних рівнів, яким поталанило зустріти День Перемоги. Життєвий шлях двох з трьох командуючих арміями, що тримали оборону в запорізькому Придніпров'ї, обірвався раніше. Але є роздуми про ті події обох командуючих Південним фронтом [9; 10]. Більший інтерес викликають мемуари Д. Рябишева, які були опубліковані вже тоді, коли зникло жорстке редагування подібних видань. Варті уваги й свідчення з німецького боку – начальника Генерального штабу вермахту Ф. Гальдера та командуючого 11 армією Е. Манштейна [11; 12].

Маючи, таким чином, достатнє документальне підґрунтя, відтворимо драматичні події кінця літа – осені першого року війни.

Війна до запорізького Придніпров'я докотилася менш ніж за два місяці від її початку. Провісником наближення фронту стали бомбардування ворожою авіацією промислових об'єктів Запоріжжя, Мелітополя, Осипенко (Бердянська). Перший наліт на Запоріжжя зафіксовано 13 липня, надалі вони стали постійними.

Запорізький напрямок прикривали війська Південного фронту, що оперували на Правобережжі, маючи в запіллі Дніпро в його середній і нижній течії (від Кременчука до Херсона і Дніпровсько-Бузького лиману). На початок серпня війська фронту опинилися у вкрай складній ситуації. На північному його фланзі потрапили в оточення в районі Умані 6 і 12 армії, які на середину місяця припинили існування. На південному фланзі відступали в напівоточенні 9 і 18 армії. Головнокомандувач військами Південно-Західного напрямку Маршал С. Будьонний 16 серпня інформував Ставку про те, що ворог силами двох моторизованих дивізій відрізав їм шляхи відходу. У Москві це повідомлення зустріли з нерозумінням. Адже відрізані армії мали у своєму складі 10 дивізій^{**}.

Виправдовуючись, командуючий фронтом генерал армії І. Тюленев посилався на відсутність поповнення матеріальної частини від самого початку війни, внаслідок чого фронт не мав танків^{***}.

Вказував він і на неповне артилерійське озброєння нових дивізій, вкрай незадовільне забезпечення засобами зв'язку і, головне, великі людські втрати. Наголошував, що армії за чисельністю активних бійців насправді нараховують ненабагато більше дивізій кожна [5, с.224].

І все ж і з врахуванням цього лише дві ворожі дивізії не повинні були становити непереборної перешкоди. На виправлення становища на Правобережжя терміново перекидалися 5 дивізій Резервного фронту, який формувався в районі Дніпропетровська. Перед ними ставилося амбітне завдання – утримувати ворога на лінії Кременчук – Олександрія – Кривий Ріг – р. Інгулець. Однак практично миттєво і ці

* Матеріали вказаних збірок частково використовували деякі російські автори, зокрема О. Ісаєв.

** У 1941 р. штатна чисельність особового складу радянської стрілецької дивізії становила 10 858 осіб, німецької піхотної – 16 859 [26, с.291].

*** Очевидно, І. Тюленев мав на увазі невелику кількість танків. Станом на 17 серпня їх було 103 [5, с.8].

свіжі підрозділи відкотилися до Дніпра. І знову І. Тюленев знайшов об'єктивне пояснення черговій невдачі: дивізії Резервного фронту не встигли повністю укомплектувати і спорядити [5, с.224].

Дії командуючого фронтом викликали різку реакцію Й. Сталіна, який констатував: «Комфронта Тюленев виявився неспроможним. Він не вмів наступати, але не вмів також відводити війська. Він втратив дві армії в такий спосіб, яким не втрачають навіть і полки... Мені здається, що Тюленев деморалізований і не здатний керувати фронтом» [7, с.114]. Ніби підтверджуючи цю оцінку через два тижні, 29 серпня, І. Тюленев під Дніпропетровськом не знайшов нічого кращого, як особисто піти з піхотою в атаку. В тій атаці він отримав поранення в ногу і був зміщений з посади.

Цей епізод є ключем для пояснення однієї з причин неспроможності багатьох вищих радянських офіцерів в перші місяці війни. Червона Армія вступила в бій, маючи аномальну концентрацію у своєму складі так званих «кавалеристів», клану вихідців лише з одного підрозділу часів громадянської війни в Росії.

Війська Південно-Західного напрямку, що оперували в Україні, очолював, як уже вище зазначалося, С. Будьонний, командарм 1-ої Кінної. В час катастрофи під Києвом його змінив командир цієї армії Маршал С. Тимошенко. Південним фронтом командували вже названий І. Тюленев, у подальшому генерал-лейтенант Д. Рябишев. Обидва вели в бій полки, згодом бригади у все тій же 1-й Кінній армії. На чолі 9 армії стояв генерал-полковник Я. Черевиченко, який у свій час командував у 1-й Кінній полком. Командуючі іншими арміями Південного фронту хоча й не представляли цю «кузню кадрів», але теж послуговувалися практичним досвідом виключно Першої світової і громадянської воєн.

В мемуарах Д. Рябишев, очевидно сам того не усвідомлюючи, на прикладі І. Тюленева показав психологічний портрет таких вершителей солдатських дол. Наведемо відповідний уривок зі спогадів: «Телефонував Верховному по ВЧ, – розповідав Іван Володимирович, – просив залишити тут. А він вишпетив мене за участь в атаці і отримання поранення. Утлумачував, що маю в розпорядженні достатню кількість людей, яким належить ходити в атаку в силу службового обов'язку, а мені ось це не годиться. – Помовчав, вигукнув: – Та чи мало чого не годиться. Я ж людина, а не параграф!

У моїй пам'яті відразу виник образ Тюленева – молодецького кавалерійського командира – рубаки в дні боїв з кіннотою Денікіна і Врангеля. Він особисто водив в запеклі атаки полк, згодом бригаду, якими командував, впевнено діяв клинком і наганом...» [10, с.81].

Хорообрі генерали ґатунку Тюленева виявили нездатність до адекватної оцінки ситуацій, що стрімко змінювалися. Вони програвали опонентам, які не були обтяжені застарілими стратегічними й тактичними догмами й пройшли вишкіл сучасної війни в Європі. Ця слабкість командування не раз давала про себе знати і в ході серпнево-жовтневого протистояння 1941 р. у Придніпров'ї.

Отже, 16-17 серпня з'єднання Резервного фронту відходили до Запоріжжя – Дніпропетровська. 18 і 9 армії відступали до ріки в районі Нікополя – Херсона й отримали наказ перейти на лівий берег. 17 серпня розвідувальні частини ворога вийшли до Дніпра біля Нікополя. Передові групи німців (танки й мотоцикли) були в той день помічені за 45 км на північний захід від Запоріжжя. Розвідка штабу Південного фронту фіксувала посилену концентрацію гітлерівських частин перед Дніпропетровськом й прогнозувала, що основною ділянкою, на якій ворог спробує форсувати Дніпро буде відрізок від цього міста до Кременчука [5, с.225]. Зазначимо, що прогноз виявився точним.

Перед лівим флангом Резервного фронту (Запоріжжя) вранці 18 серпня з'явилися авангардні частини двох дивізій противника – танкової і моторизованої. Запоріжжя готувалася захищати 274 стрілецька дивізія, що протягом місяця формувалася з мешканців області. Крім того, у місті на той час знаходилися авіаційний, артилерійський та зенітно-артилерійський полки, полк НКВС, декілька дрібних підрозділів чисельністю до роти. Можливості активної оборони значно обмежувала практично повна відсутність на той момент танкових підрозділів. У Запоріжжя базувалася одна рота 11 танкової дивізії. А це лише 10-12 танків. Було сформовано й загони народного ополчення. Згідно офіційних звітів того часу в обласному центрі в них було 45 тис. осіб. Це значно більше, ніж нараховував особовий склад усіх розквартированих у місті кадрових частин. Але зрозуміло, що можливості підрозділів, які формувалися із ненавчених військовій справі добровольців з числа тих, хто не підлягав призову до діючої армії, й озброювалися по залишковому принципу, були досить обмеженими. Таким чином, перед оборонцями Запоріжжя стояло завдання відносно незначними силами стримати ворога до підходу підкріплень.

15-18 серпня 274 дивізія, два батальйони полку НКВС і ополченці зайняли оборону на правому березі Дніпра: райони Дніпрогесу, Великого Лугу й мосту через ріку. Вони використали лінію оборони (систему окопів, протитанкові рови), яку десятки тисяч запоріжців будували від села Велика Лепетиха на півдні до кордонів Дніпропетровської області на півночі. Неподалік мосту через Старий Дніпро висунутим на передній край оборони виявився один з батальйонів полку внутрішніх військ. На нього рушило декілька танків, за ними до батальйону піхоти. Атаку відбили.

Поки ворог готував новий наступ, ряди захисників поповнили бійці стрілецької дивізії, решта полку НКВС і ополченці. І коли через декілька годин атака повторилася, вона знову була безуспішною. Далі епіцентр зіткнень перемістився до греблі Дніпрогесу.

Оскільки цей взагалі то локальний бій точився не десь у глухому степу, а перед великим містом, то з часом, приблизно через чверть століття, коли, виходячи з ідеологічних міркувань, влада дала відмашку на щорічне бучне відзначення подій війни, почали з'являтися спогади й оцінки, які стосувалися як бою в цілому, так і подвигу окремих його учасників. Подія гіперболізувалася й підносилася ледь не до числа вирішальних у

радянсько-німецькому протистоянні. Цей ухил до надмірної героїзації перейшов на місцевому рівні і в публікації уже в сучасній Україні.

Так, підсумком одного журналістського «розслідування» став висновок – захисники правого берега, зокрема бійці однієї із зенітно-артилерійських батарей, упередили подвиг панфіловців, зірвали далекосяжні стратегічні плани гітлерівців, визначили не багато не мало, долю війни в цілому [13; 14]. Зауважимо, порівняння з панфіловцями видається символічним. Подвиг під Москвою був вигаданий журналістом «Красной звезды», про що той зізнався під час слідства у 1948 р., але про що мовчали до 1990 р. й, судячи з усього, воліють не згадувати сьогодні.

Що ж стосується окремих дійових осіб, то на роль героя призначили вихованця «Запоріжсталі», політрука полку НКВС І. Гудименка, якій тоді загинув. З'явилися відповідні свідчення. За однією з версій двічі поранений політрук продовжував керувати боєм, а коли ворожий танк почав чавити окопи пожертвував життям кинувшись під його гусениці з гранатами в руках [15, с.39]. Інший автор запропонував ще яскравіший опис. Спочатку очолювана І. Гудименко група відчайдухів ліквідувала артилерійську батарею і захопила важливі документи (як же без цього – Авт.). Потім ці ж герої «вогнем і багнетом» знищили ворожу піхоту, що, маскуючись у балці та кукурудзяному полі, підійшла до Дніпра. А вже потім двічі поранений політрук не раз піднімав бійців в контратаки, особисто підірвав танк і у черговій сутичці отримав смертельне поранення осколком снаряду [16].

На цьому тлі виглядає прозаїчним свідчення племінниці героя. Вона згадувала, що сумну звістку із-за Дніпра в сім'ю приніс друг І. Гудименка. Він повідомив, що політрук загинув вночі від випадкової («шалючої») кулі [17].

Надвечір 18 серпня радянські війська залишили правий берег. У ті ж години розгорнулися драматичні події, які й досі не мають однозначної оцінки. Після відступу радянських частин за Дніпро було підірвано греблю Дніпрогесу. Різниця в рівнях води вище і нижче греблі складала 38 метрів. Стіна води, що вирвалася на волю, вдарила в Хортицю й покотилася далі до Каховки, миттєво затоплюючи значні ділянки обох берегів Дніпра, але особливо пологого лівого. Про силу повені говорить такий факт: аж до створення Каховського водосховища у плавнях залишалися іржавіючі остови річкових суден, які закинуло на 500-1000 метрів, а іноді і на 1,5 км від русла ріки.

До кінця 80-х років писали (іноді пишуть і зараз): тисячі німців знайшли свій кінець під водяним валом. Але чому лише німців? Про підрив греблі нікого не попереджали. Він виявився повною несподіванкою для прибережних мешканців, біженців, ополченців, дислокованих в плавнях винищувальних загонів і військових підрозділів та госпіталів, а також частин 9 і 18 армій та кавалерійського корпусу, що в той час переправлялись через ріку нижче Запоріжжя. Кількість жертв ніхто не підраховував. За нашими даними число загиблих склало, ймовірно, декілька десятків тисяч [18, с.201].

Виведення з ладу Дніпрогесу (були й спалені генератори гідроелектростанції) паралізувало роботу промислових підприємств. Надалі електроенергія надходила з Донбасу, але її вистачало лише для потреб найважливіших заводів. Припинилася подача місту води, оскільки труби насосної станції були тепер багато вище рівня Дніпра.

Трагедія мала б виправдання, коли б дійсно, як це стверджувалося пізніше десятками років, без висадження греблі Запоріжжя не вдалося б утримати. Однак об'єктивний аналіз свідчить про інше.

Виходом до Дніпра в районі Запоріжжя – Дніпропетровська гітлерівці завершили чергову наступальну операцію. Надалі свої основні зусилля вони зосереджували на подоланні опору Південно-Західного фронту, що захищав Київ. Звичайно, ворог був не проти у разі відсутності опору просунутися далі і в смузі Південного фронту. Так, у ті серпневі дні гітлерівці спрямували удар на Дніпропетровськ, який лежав на правому березі Дніпра і, отже, не був прикритий, як Запоріжжя, потужною водною перепорою.

Але надзвичайних зусиль противник докладати не збирався. Про це говорить і вищенаведена хроніка бою 18 серпня. Говорячи про звитягу оборонців правобережних околиць Запоріжжя, все ж таки пам'ятатимемо – ворог атакував їх незначними силами. Розпіарений в наші дні на місцевому рівні бій чомусь залишився непоміченим обома сторонами протистояння. Про нього не знаходимо жодної згадки в радянських документах. Ф. Гальдер приділив багато уваги подіям на Дніпрі. Але Запоріжжя згадав лише одного разу. 19 серпня він зафіксував вихід до міста двох своїх дивізій [11, кн.1, с.289].

Однак повернемося у 18 серпня. За три години до підриву Дніпрогесу при прямому влучанні снаряду від детонації вибухнув замінований міст, що з'єднував Хортицю з лівим берегом. У пастці на острові залишилися 400-500 бійців 274 дивізії. Німці по неушкодженому мосту через Старий Дніпро пройшли на острів, захопили його північну частину й воїни дивізії вели з ними важкий бій.

Але вибух мосту полегшив завдання захисників міста. Надалі у лівобережну частину Запоріжжя можна було потрапити лише через греблю Дніпрогесу. Її вузьке полотно прострілювалося батареями двох радянських полків. «Кавалерійський» наскок німців на греблю відбили і на кінець дня 18 серпня безпосередня загроза захоплення міста була вже відведена.

Проте слід розуміти й психологічний стан тих, хто знаходився під пресом неймовірного, але очевидного факту, який до початку війни видавався більш ніж фантастичним: німці на Дніпрі. Тому поряд з героїзмом і самопожертвою зустрічалися й прояви паніки, плутанини і сум'яття.

Скажімо, гітлерівці лише підходили до Запоріжжя, а вже злетіли у повітря будинок НКВС, ще декілька серйозних установ. Підрив здійснили, зрозуміло, самі «бійці невидимого фронту». Міський хлібозавод

підірвали під час роботи з робітниками, що там працювали. Інший приклад. Командир і політрук зенітно-артилерійського полку уже в ніч з 17 на 18 серпня залишили свою частину і їх затримали аж у Синельникові та віддали до суду військового трибуналу. Поспішило залишити місто все партійне керівництво [19, с.50,52]. Панічна втеча місцевих очільників не могла залишитися непоміченою й спровокувала потік біженців з числа робітників і службовців, які самочинно полишали роботу. Частина запоріжців, вважаючи неминучим прихід у найближчі години німців, почала розбирати продовольчі і промислові товари зі складів і магазинів. Проти них міліція застосувала зброю [20]. Надмірна нервозність, страх, у якого, як відомо, «очі великі», а не військова необхідність і визначили долю Дніпрогесу.

Між тим ситуація на лінії фронту перед Запоріжжям з 19 серпня і до початку жовтня була стабільно спокійною. Ворог тримав перед містом дві дивізії, а невдовзі ще менші сили. Запорізька ж група радянських військ станом на 21 серпня складалася з трьох стрілецьких дивізій і полку НКВС. 25 серпня було розформовано Резервний фронт. На основі його двох стрілецьких корпусів постали дві армії, що отримали номери попередніх, які не вийшли з оточення. Нова 6 армія прикривала район Дніпропетровська, 12 – Запоріжжя. Останньою командував генерал-лейтенант І. Галанін. У складі армії з'явилася й танкова дивізія. Дніпро патрулювали кораблі Дунайської флотилії, які базувалися в Запоріжжі та Херсоні.

Спокій протистояння у Запоріжжі порушувала лише боротьба за Хортицю. Після 18 серпня радянські війська перебували в її південній частині. Однак в ніч на 27 серпня, не дивлячись на комфортне для радянської сторони співвідношення сил, острів залишили. 600 його захисників, яких підтримували вогнем 2,5 батареї, не стримали атаки 300 ворожих піхотинців, підсилених 10 танками і 2 батареями. У штабі Південного фронту цю невдачу пояснювали тим, що атакуючий ворог спирався на артилерійсько-мінометну вогневу підтримку з правого берега [5, с.244].

В останні дні серпня співвідношення сил у смузі відповідальності 12 армії ще більше змінилося на її користь. Для протидії можливим спробам противника форсувати Дніпро з фронтового резерву з півдня в район за 20-40 км на схід від Запоріжжя перекидався 2-й кінний корпус (дві дивізії). До нього долучалася ще й кінна дивізія, яка прибула з-під Дніпропетровська [5, с.58]. Натомість гітлерівці залишили «охороняти» Запоріжжя лише одну, та й то, угорську, дивізію, підсилену німецьким танковим полком. Знаючи про це командування 12 армії змогло дозволити собі певну розкіш. В резерв була виведена єдина танкова дивізія, а полк НКВС, що був задіяний в боях 18 серпня, та бригаду міліції залучили до служби за прямим призначенням – забезпечення охорони тилу [5, с.359].

Пасивність німців повинна була б насторожити. Досвід перших місяців війни повинен був підказати, що, не атакуючи Запоріжжя з фронту, гітлерівці готували йому місце в котлі оточення. А між тим, у місті запанувала благодушність. За наказом з Москви повернулася назад більшість керівників-втікачів, які взялися завзято запевняти городян, що тепер вже Запоріжжя нізащо не здадуть і ворога за Дніпро не пустять.

27 серпня члени Військової Ради Південного фронту доповідали Будьонному, що в Запоріжжі навели порядок. Робітники й службовці повертаються, працюють ресторани, торгують магазини. Правда зберігаються великі черги й місто залишається без води. Командуючого Південно-Західним напрямом інформували про кампанію по наведенню ладу в командному складі 6 і 12 армій. Цей склад (2 тисячі осіб) збиралися перевірити й профільтрувати Фільтрації підлягали «люди, що весь час бовталися в тилах», а також ті, котрі вийшли з оточення [5, с.60].

Аж надто велика «неповага» німців до захисників Запоріжжя, яка проявилася і в тому, що на Хортиці вони залишили лише союзників, обійшлась їм втратою острова. Хоча цим вони, швидше за все, не переймалися. У ніч з 1 на 2 вересня на острів десантувалася посилена рота стрілецького полку. Зав'язався бій, але під сильним мінометним і кулеметним вогнем бійці змушені були повернутися на вихідні позиції. Нічна вилазка відіграла роль розвідки боєм, виявила основні вогневі позиції ворога.

Вночі 3 вересня Дніпро перетнув вже батальйон і оволодів південно-східною частиною Хортиці. Ворог перекинув підкріплення, але скинути радянських бійців у воду не зміг. Наступної ночі на острів переправились підрозділи двох полків. Після годинної арtpідготовки вони пішли в наступ на земляний вал, де були встановлені гармати і вкопані в землю танки. У ніч з 4 на 5 вересня на Хортиці висадилися нові частини. На кінець дня 5 вересня їм вдалося закріпитися на окремих ділянках земляного валу. Увечері ж почався загальний наступ всіх полків і доданих їм підрозділів у південній частині острова. Перед загрозою оточення противник залишив важке озброєння і відступав з острова. На ранок 6 вересня Хортицю повністю звільнили. Переможці рапортували «нагору», що знищили до 500 ворожих вояків, захопили багато зброї і боєприпасів. Полки зайняли оборону по березі Старого Дніпра.

Допомогу частинам, що наступали на Хортиці, надав загін «Юні чапаєвці», який складався із запорізьких школярів. Ще в двадцятих числах серпня, коли на острові трималися бійці, що залишалися там з першого дня оборони, ці сміливці перепливали Дніпро, розвідували ворога, потім неподалік розпалювали вогнища як умовний знак для дії радянської артилерії і авіації. Член Військової ради фронту О. Запорожець 27 серпня доповідав про це С. Будьонному. За свідченнями очевидців, напередодні вересневого наступу «чапаєвці» вночі теж запалили поряд з позиціями ворога вогнища – орієнтири для артилерії. На жаль, у роки війни майже усі члени групи загинули: одні ще у 1941 р., інші – 1942 і 1943 рр., у час окупації, більшість – 1943-1945 рр. вже у складі Червоної Армії.

Хортицька контрнаступальна операція, яка в силу незначних сил противника при інших обставинах не набула б широкого розголосу, в дні суцільних невдач викликала ейфорію, розглядалася як перша ластівка, яка ще не робила погоди, але свідчила про зростаючі можливості Червоної Армії. Учасники визволення Хортиці отримали поздоровлення й подяку від С. Будьонного. В наказі Військової Ради армії висловлювалось «тверде переконання, що частини армії будуть і надалі мужньо битися з підлим ворогом, свято виконуючи вказівки товариша Сталіна не допустити жодного ворожого солдата на лівий берег р. Дніпро». Пропонувалося надати Військовій Раді списки бійців, командирів і політпрацівників, гідних представлення до урядових нагород і цінних подарунків [5, с.360].

Що ж до інших подій на фронті під Запоріжжям, то повторимось, оперативні зведення про них були протягом серпня – вересня одноманітні – ворог здійснює неінтенсивний рушничний, кулеметний, мінометний, іноді артилерійський обстріл лівого берега, час від часу пробує переправляти через ріку розвідувально-диверсійні групи. В зведеннях жодного разу не згадувались атаки ворожої авіації. Та й артилерія окрім позицій 12 армії обстрілювала лише залізничні вузли. Очевидно, гітлерівці сподівалися зберегти промислові об'єкти, капітальні споруди й інфраструктуру міста для себе. Наведемо одне з повідомлень штабу Південного фронту, яке було типовим: «Частини 12 А 11.9 продовжували розвідку й зміцнювали зайняті рубежі. Противник протягом дня особливої активності не проявляв. Вів артилерійський і мінометний вогонь по передньому краю оборони 12 А і південному вокзалу Запоріжжя. Авіація противника (3 літаки) здійснювала розвідку в районі о. Хортиця, Запоріжжя і лівий берег р. Дніпро» [5, с.257].

Тому й втрати 12 армії на Дніпрі як для масштабів світової війни протягом півтора місяця були незначними. Як приклад, штаб фронту інформуючи про дії армії 19 і 20 вересня згадував про 60 поранених і 4 вбитих [5, с.280]. І це на лінії протистояння від майже Дніпропетровська на півночі до плавнів під Василівкою на півдні. При цьому армія отримувала істотне поповнення. Так, лише в останній тиждень серпня і лише в розпорядження однієї 274 дивізії прибуло три маршових батальйони (3 тисячі бійців) [5, с.247].

Тож численні псевдопатріотичні сентенції в публікаціях запорізьких краєзнавців на кшталт «півтора місяці в нерівній боротьбі бились захисники Запоріжжя з ворогом і утримували його на правому березі ціною неймовірних зусиль» [15, с.50] належать до категорії міфів. Перспективи утримання міста чимдалі ставали проблемнішими з іншої причини. З кожним днем наростала загроза з півночі. Не говорячи вже про Південно-Західний фронт, ще в серпні почала формуватися вкрай небезпечна ситуація поряд, під Дніпропетровськом.

У критичні дні серпня, коли ворог швидко наближався до Дніпра, був спланований контрудар з дніпропетровського плацдарму. Там створили ударну групу з 6 дивізій, основу якої склали щойно сформовані дві танкові дивізії. Дії ударної групи забезпечувала вся авіація фронту й Главкома Південно-Західного напрямку. Залучалась також авіація Верховного Командування й Південно-Західного фронту.

20 серпня планувалося розпочати атаку з тим, щоб вже 23 серпня визволити Кривий Ріг [5, с.224]. Але не так сталося як гадалося. Німці вжили контрзаходи, перекинули на загрозовий напрямок дві танкові й дві моторизовані дивізії. В тому числі з-під Запоріжжя, залишивши там, як вище вказувалося, лише сили прикриття.

Двічі, 19 і 20 серпня, ударна група переходила в наступ «з метою знищити запорізько-дніпропетровське угруповання противника», але у підсумку довелося самим оборонятися й відступати. 23 серпня, коли збиралися звільнити Кривий Ріг, насправді залишили, ледве уникнувши оточення, Дніпродзержинськ, 25 серпня Дніпропетровськ.

При цьому відступ переріс в панічну безладну втечу. Процитуємо стенограму вже вище згадуваних переговорів 27 серпня С. Будьонного з членами Військової Ради Південного фронту. О. Запорожець доповідав: «Сьогодні при розмові з тов. Тюленевим, а також і вчора я пробував з'ясувати скільки залишилось танків у 12 і 8 тд і що відбулося з 275 сд і 255 сд на переправах, а також як могло трапитися, що противник на плечах наших військ увірвався на східний берег Дніпра, зрозумілого звіту не отримав. Одне цілком ясно, що, очевидно, там жодного порядку не було, очевидно був хаос, оскільки навіть наш понтонний міст було залишено в руках ворога без будь-якого прикриття. Товариші скаржилися, що противник має дуже багато вогню – автомати, міномети і тому подібне і однак це непереконливо, якщо взяти до уваги, що там у нас було 2 танкові дивізії, 3 стрілецьких і 2 кавдивізії» [5, с.62].

Дійсно, сім дивізій проявили безпорадність перед противником, сили якого навіть за радянськими даними складала максимум п'ять дивізій [5, с.244]. Далі більше. Німці встигли переправити через Дніпро спочатку один полк, у якого не було важкого озброєння. Маючи лише міномети й нечисельну артилерію, засівши у залізобетонному корпусі заводу в селищі Ломівка (нині в межах Дніпропетровська), гітлерівці декілька днів стримували атаки 4 дивізій (2 з них танкові), яких підтримували авіація* і 95 важких гармат [5,

* Оцінюючи дії авіації С. Будьонний у розмові з членами Військової ради Південного фронту обурювався: «Ви доповіли, що фронтова авіація бере участь у боротьбі по знищенню ворога в районі Дніпропетровська. Перевіряючи її роботу я приходжу до висновку, що вона діє без твердого керівництва, бомбить куди попало і коли попало. Важко повірити, що серед наших льотчиків не можна було знайти декілька екіпажів для бомбардування безпосередньо по заводу, де сховався противник, невже не можна підпалити цей завод з повітря» [5, с.63].

с.244-245]. Їх притиснули до води, але опір не зламали. Шкода, що полк був німецьким. Такий вдячний матеріал для героїчного епосу.

Становище намагалися виправити кидаючи в лобові атаки цвіт майбутнього офіцерства – курсантів військових училищ. В перших же атаках половину складу втратили бійці загону артилерійського училища. За ними в бій прямо з коліс пішов зведений полк Полтавського училища [5, с.62]. З тим же результатом. Між тим сили ворога зростали. Щоночі противник отримував підкріплення і в останній день серпня на плацдармі було вже два полки.

Деромантизовану картину «м'ясорубки» під Дніпропетровськом залишив Олесь Гончар, що був серед тих рядових, кров'ю котрих намагалися виправити чиєсь нехлюйство й військово-професійну неспроможність.

«Чим виміряти глибину тогочасних трагедій? Як передати біль пережитого людиною на фронтах? Найгостріше запам'яталось таке: після першого поранення, після госпіталю на Донбасі з Маріупольського виздоровбату по тривозі було кинуте нас у район Дніпропетровська на оборону, як нам сказали, дніпровських мостів. Вночі вивантажувались ми з ешелонів у Новомосковську... Дніпровські мости, як виявилось, були вже захоплені ворогом, тієї ж ночі ми вже окопувались по цей бік Дніпра, змінювали на оборонних рубежах, можливо десь у районі Підгороднього, якусь украй поріділу в боях частину. Весь наступний день був днем суцільного вогняного шквалу. Над відкритими полями, геть столоченими радгоспними кукурудзищами гули й гули з нестерпним свистом снаряди, фашистська артилерія била прямою наводкою по недалеких фермах... шматуючи наші напружені нерви, доводячи до нестями людей. Чиєсь нерви не витримали, з одного окопу, незважаючи на обстріл, раптом вискочив з криком безтямності літній збожеволілий від суцільної гуркотняви боєць, і нам видно було із своїх окопів, як він, зарослий, із заюшеним кров'ю обличчям, з потьмареною психікою бігав, метався посеред вирвищ і в лютому розпачі, стиснувши кулаки, крізь розбиті окуляри все щось волав і волав до небес. Його намагалися ловити, щоб стягнути за ноги в окоп, врятувати від вогню, але нещасний не давався, метався й далі серед вирвищ, щось безтямно волаючи в небо, мовби апелюючи до надземних сил...

До самого кінця війни не міг мені зникнути з пам'яті той волаючий серед відкритого поля нещасний маріупольський ополченець, трагічна постать змордованої, доведеної до божевілля людини, що серед кошмарища війни постала перед нами в останньому своєму воланні до глузду людського, до неба, де вже ніби й сонця не було» [21, с.296-297].

Єдине, чого досягли в останні дні літа і на початку осені, це локалізували ломівський плацдарм, зупинили його розростання. Але своє зловісне призначення дещо пізніше він виконав.

Виправдовуючись за фінішні миттєвості свого перебування на посаді командуючого фронтом, І. Тюленев писав, що відтягнувши на себе сили ворога радянські війська під Дніпропетровськом, надали величезну допомогу знекровленим 9 і 18 арміям, забезпечили їм можливість відірватись від переслідувачів, підійти до дніпровських переправ [9, с.144]. Очевидно, в цьому твердженні є значна доля правди. Але навряд чи виправдане виправлення однієї катастрофічної ситуації шляхом породження іншої.

У вересні ж події розвивалися так, що вже було не до Дніпропетровська. Стрімко наростала катастрофа Південно-Західного фронту. Його рятували й силами армії Південного фронту. Вище говорилось про появу під Запоріжжям кінного корпусу. Не встиг корпус зайняти визначене місце дислокації як його перенаправили до ломівського плацдарму. Але й там він не залишився. 10 вересня було отримано наказ нічним маршем рухатися аж під Путивль в розпорядження Брянського фронту. Підрозділи, за допомогою яких все ще не полишали надії ліквідувати плацдарм, послабили й віддавши Південно-Західному фронту дві стрілецькі дивізії і частину артилерійських полків.

Що ж до ситуації на лінії фронту південніше Запоріжжя, то отримавши 17 серпня наказ про відхід за Дніпро 9 і 18 армії основними силами виконали його протягом двох днів, повністю до 23 серпня. Ар'єргардні підрозділи 9 армії залишили Правобережжя лише 26 серпня. 18 армія (командувач генерал-лейтенант А. Смирнов) зайнявши оборону у смугі від лівого берега проти Нікополя до Каховки прикрила західну частину запорізького Придніпров'я з Іванівським, Нижньо-Сірогоським, Велико-Лепетиським районами, що пізніше ввійшли до Херсонської області. 9 армія розташувалась від Каховки до гирла Дніпра мала позаду Генічеський, Сивашський, Новотроїцький райони, які в 1941 р. складали південно-західну частину Запорізької області.

Оскільки радянське командування в ті дні ще не полишало плани швидкого повернення на Правобережжя, то перед 18 армією стояло завдання охорони дніпровської переправи під Нікополем й підготовки до атаки на це місто. Відповідно 9 армія повинна була утримувати тет-де-пони у Бериславі й Херсоні і не допустити прориву ворога в напрямку Перекопу.

Обидві армії залишилися на декілька днів без пресингу ворога, що дозволило їм оговтатися від невдач попередніх тижнів, поповнити арсенали важкого озброєння, отримати підкріплення. Недокомплект армії складав за оцінками Головного Командування Південно-Західного напрямку 25-30 тисяч бійців, в штабі Південного фронту вказували ще вищі цифри.

Однак повністю відновитися армії на початок вересня так і не змогли. У 18 армії стовідсотково укомплектували лише кавалерійську дивізію. Стрілецькі дивізії отримали 17 тисяч, але не вистачало ще 16

* Мостові укріплення для охорони переправ.

тисяч осіб і нове поповнення не передбачалось. Особовий склад 9 армії нараховував 48 тисяч рядових і командирів. Хоча в серпні в армію влилося більше 16 тисяч, але потрібно було ще 24 тисячі. Очікувалось же прибуття 9 тисяч [5, с.247-248,320].

Це позначилось в боях, які невдовзі відновилися. А відразу після переправи в арміях запанував спокій. Дніпро видавався магічним рубежем. Здавалося, найважче позаду. У наказах обох командуючих підкреслювалось – привівши в порядок стройові частини й тили, отримавши поповнення армії повинні бути готові «до вирішальних ударів по розгрому і знищенню ворога, що зарвався» [5, с.317].

Події розвивалися таким чином, що командування 18 армії до пори до часу мало можливість дублювати в своїх бойових розпорядженнях наказ не пропустити жодного німця на лівий берег. Як це робили їх сусіди вище по Дніпру під Запоріжжям. Цю можливість надавали самі гітлерівці. Вони продовжували застосовувати тактику, яка приносила успіх з перших днів війни – удари у фланги з наступним оточенням. Протидії цій тактиці командування Червоної Армії не знаходило і на осінь 1941 р.

Тож у смузі Південного фронту німці атакували 6 армію (Дніпропетровськ), про що вище йшлося. У кінці серпня настала черга 9 армії на іншому фланзі. 12-а ж і 18 армії почувалися у відносному спокої і їх командування навіть тишило себе ілюзією, що стабільність фронту це їх заслуга. Справедливості ради зазначимо, що 18 армія від самого початку оборони Дніпра перебувала у складнішій ситуації, ніж армія 12-а. Якщо проти оборонців Запоріжжя, як нами відмічалось, діяло дві дивізії, а згодом одна і та угорська, то 5 дивізій (пізніше 4) 18 армії бачили перед своїм фронтом 7 ворожих (6 і 9 армії – по дев'ять).

На безздатність 9 і 18 армій, як втім й інших, негативно впливали не лише проблеми з кількісним наповненням частин, але і якісним. Вище вже йшлося про професійний рівень генеральського корпусу Червоної Армії, що діяла в Україні. Але бажали кращого й професіоналізм офіцерів на рівні командирів дивізій і нижче, мужність і стійкість рядових. Так, в наказі командуючого 9 армії від 21 серпня про приведення військ в порядок констатувалися породжені невисокою морально-вольовою стійкістю низькі бойові можливості частин, починаючи від відділення й закінчуючи дивізією. Перед командирами дивізій і полків ставилося завдання розшукати підрозділи, які відстали, окремих бійців, командирів і частини тилу й приєднати їх до себе. Особлива увага зверталась на «танкобоязнь». Вимагалось навчити всіх правильно підраховувати кількість танків, щоб в донесеннях говорилося про певні величини, а не просто фіксувалась їх поява і щоб випадкові передові машини ворога не приймалися за танкові ударні групи. Поширені у військах халатність, боягузтво, панікерство пропонувалося зупиняти розстрілами на місці [5, с.317-318]. Бойовий дух покликани були «піднімати» й загороджувальні загони, що розташовувалися за частинами кожної стрілецької дивізії.

Усе це разом взяте мало наслідком і відсутність справжньої, а не паперової оборони Дніпра. В директиві Ставки від 22 серпня констатувалось: «Замість оборони рубежу ріки, навіть на основних напрямках справа зводиться фактично до спостереження. В діях Смирнова і Черевиченко можна углядіти відведення військ за 25-30 км від Дніпра від половини до двох третин сил. На фронті 9А група противника в 100 бійців 21.08 в 19.00 абсолютно безкарно переправилась через Дніпро і вела розвідку. Херсон здали без впертої оборони піхоти не дивлячись на наявність у Бериславі 2 сп» [5, с.10]. Додамо, що всього лише трьома днями раніше Ставка утримання Херсона і дніпровських лиманів визначала головним завданням 9 армії [5, с.9].

Ефективна оборона Дніпра була проблемною й без виконання комплексу фортифікаційних робіт. Директива І.Тюленева від 21 серпня вимагала відповідну роботу розпочати негайно. Передбачалось обов'язкове влаштування протипіхотних (4-5 рядів кілків дроту) й протитанкових перепон, мінних полів і всіх видів загороджень. Для цих робіт залучались місцеві мешканці. Але до «негайно» на практиці так і не дійшли.

Тож неприємності були справою часу і вони не забарилися. Але до їх початку 18 армія ледве не розпочала наступальну операцію.

Німці не турбували й це сподвигло на рішучі дії. У значній мірі ситуація була схожа з тією, що склалася під Запоріжжям. Там, як відомо, дещо пізніше, скориставшись слабкістю ворога 12 армія, звільнила Хортицю. Південніше Запоріжжя вирішили створити плацдарм на лівому березі і замахнулися на Нікополь.

Операцію призначили на 27 серпня. Після взяття міста планували перетворити його на протитанковий район. Але в останню хвилину командування Південно-Західного напрямку наступ скасувало. Там вирішили не ризикувати й зберегти синицю в руці. С. Будьонний категорично заявив: «Смирнов не здатен і не має сил провести сміливу операцію по оволодінню Нікополем, тому треба припинити операцію... й організувати міцну оборону лівого берега» [5, с.63].

На прийняття рішення, очевидно, вплинуло й роздратування тим, що успіх контрнаступу А. Смирнов пов'язував із допомогою армії авіацією та необхідністю повернути із Запоріжжя з відправлених туди частин хоча б артбригаду [5, с.376]. В день початку наступу, що так і не відбувся, О. Запорожець інформував С. Будьонного: Смирнов «весь час плаче, що у нього забрали два корпусних артполки для 12 армії, а також 169 дивізій (перекинули до ломівського плацдарму – Авт.), все лякає, що йому нічим буде у випадку наступу противника оборонятися» [5, с.62].

Взагалі-то «плач» командуючого 18 армією, на наш погляд, був цілком обґрунтованим. Але тим, хто стояв вище, настирність А. Смирнова не подобалася.

Однак головне в іншому. «Нікопольський епізод» продемонстрував, що, постійно звинувачуючи підлеглих в пасивності, командування Червоної Армії в Україні само поводитися вкрай нерішуче. Воно

боялося прийняття відповідальних рішень й пливло за течією, лише реагуючи на наступальні дії ворога. Показово, що скасувавши наступ на Нікополь, Будьонний тоді ж рекомендував 12 армії залишити Хортицю (її південна частина була в руках радянських підрозділів) та зосередитися виключно на обороні.

Перепочинок для радянських військ, що тримали оборону в нижній течії Дніпра, тривав для різних підрозділів від одного до двох тижнів. 26-27 серпня було втрачено останній опорний пункт на правому березі – Берислав. 30 серпня німці форсували Дніпро й захопили північну околицю розташованої навпроти Берислава Каховки. Тим самим вони започаткували створення нового плацдарму на Дніпрі.

Неприємно вражає легкість, з якою це було зроблено. Ріку німці вранці 30 серпня форсували силами до батальйону, на середину дня мали в Каховці не більше полку. Цей полк безуспішно атакували частини 9 армії, на підтримку яких спрямовували армійську та фронтову авіацію і авіацію 51 армії, що прикривала Крим [5, с.247]. 1 вересня ворог мав на плацдармі вже 5 полків [11, кн.1, с.319].

В ніч на 3 вересня «щоб покінчити з наливом під Бериславом» на Каховку кинули всі п'ять дивізій 9 армії [5, с.328-329]. Безрезультатно. Ситуація майже стовідсотково повторювала події на лівобережному плацдармі. Навіть за змістом та стилем наказів. 7 вересня Каховку удостоїв окремим бойовим розпорядженням С. Будьонний. Розпорядження починалося категорично: «Ворог, що прорвався біля Каховки, повинен бути зупинений і знищений». Наказ підкріплювався виділенням значного авіаційного підсилення. На вузькій ділянці наступу наземні війська підтримувала повітряна армія зі 100 бомбардувальників [5, с.70]. Здавалося, від ворожих позицій нічого не залишиться. Але плацдарм ліквідувати не вдалося.

Спираючись на нього, 9 вересня гітлерівці перейшли в успішний наступ. За один лише день 9 армія, по суті, розсипалась. Прочитуємо драматичне донесення С. Будьонного Й. Сталіну: «Командувач Південним фронтом Рябишев доповів про загрозливе становище в районі Каховки, де суцільного фронту наших військ на кінець 10.9 не існує. Частини ведуть розрізнені бої з силами противника, що наростають. У підсумку напружених боїв останніх днів більшість наших дивізій отримали великі втрати: в 296 сд залишилося 150 багнетів, 30 сд має всього не більше полку, 176 сд не більше 500 багнетів, 74 сд – 200 – 300 багнетів. Обстановка вимагає організації оборони на новому найбільш вигідному рубежі. Приступити до цього треба негайно, інакше розбиті війська відкриють дорогу в Донбас» [5, с.74]. Будьонний просив затвердити рубіж оборони на лінії Михайлівка – Мелітополь.

Причини миттєвого краху і по свіжих слідах і пізніше називалися різні: і об'єктивні, і суб'єктивні. Це значні сили гітлерівців. У донесеннях-виправданнях «нагору» кількість атакуючих німецьких піхотних дивізій за день-два зросла з трьох до шести. Називалась мотомехгрупа до 200 танків, що обходила фланги радянських військ. Командування Південного фронту наголошувало на відсутності не лише в армії, а і у фронту в цілому резервів, які передали в розпорядження Південно-Західного фронту.

Д. Рябишев у мемуарах виділяв суб'єктивний фактор: керівництво штабу 9 армії передовірило контроль за діями частин під Каховкою командирам дивізій, досвід яких був недостатнім, а уявлення про матеріально-технічні можливості ворожих військ застарілими. Вони вважали, що таку велику ріку, як Дніпро, ворог не зможе форсувати значними силами швидко [10, с.85].

Завершимо «каховську історію» згадкою про сумний курйоз. В день, коли німці почали розгром цілої армії, на їхні позиції в смузі відповідальності цієї армії здійснили 61 літаковиліт. Крім бомб ворог отримав 40 тисяч листівок, 3 тисячі листівок-перепусток, 500 кг газет [5, с.253]. На жаль, інформацією про те, скільки ж гітлерівців скористалося перепустками й пішли в радянський полон, ми не володіємо.

Оргвисновки, до того ж зроблені ще до 9 вересня (втрачено посади все керівництво 9 армії, включно з Я. Черевиченко), нічого звичайно не міняли. Очолив армію генерал-майор Ф. Харитонов. 17-18 вересня залишки 9 армії і 18 армія відійшли вглиб Запорізької області й зайняли смугу від дніпровських плавнів південніше обласного центру до озера Молочного. Гітлерівцям відкрили дорогу в Крим.

Оскільки 18 армію змусив залишити берег Дніпра не ворог (перед армією було лише два румунські корпуси), а крах сусіда, то вона мала час для здійснення московської директиви залишати німцям лише випалену землю. В наказі А. Смирнова «про перегрупування» окремим пунктом значилося: «При відступі виходити з того, що ворогу не повинно залишитися жодних матеріальних цінностей, для чого знищувати лінії й вузли зв'язку, мости, споруди оборонного значення (електростанції, майстерні МТС тощо), максимально псувати дороги. Усі продовольчі запаси і худоба, які не можуть бути вивезеними в потрібний термін, знищувати (спалювати та інш.). Командирам дивізій виділити з цієї метою спеціальні команди на чолі з відповідальними за це особами» [5, с.388].

Парадоксально, але повсюдно при відході Червоної Армії місцеве населення почувалося краще, коли відступ виявлявся швидким і хаотичним (як у випадку з 9 армією). Тоді в період короткого міжвладдя мешканці міст і сіл отримували можливість зробити запаси промислових товарів першої необхідності й продовольства, що значно спрощувало життя в окупації.

Продовжуючи наступ, гітлерівці наблизились на відстань 20-30 км до Мелітополя, важливого стратегічного пункту на шляху в Крим. Ввечері 19 вересня штаб 9 армії видав драматично-патетичний наказ, в якому зокрема говорилось: «Армія переходить до впертої оборони на рубежі західніше Мелітополя з завданням у жодному разі не допустити захоплення його ворогом. Відступ закінчено. Країна вимагає боротьби за кожний будинок, за кожну п'ядь нашої радянської землі. Партія і уряд вимагають, щоб за кожну смерть нашого товариша ми знищували десятки фашистів, користуючись укріпленнями й перетворивши

кожний осередок оборони в неприступну фортецю. Покращити, поглибити укріплення, організувати систему вогню. Ці завдання довести до кожного бійця. Битися сміливо і героїськи» [5, с.349].

Невідомо, наскільки ефективними були б ці заклики-заклинання, бо битися за кожний будинок не довелося. Напружена ситуація на декілька днів розрядилася. Німці вирішили використати нові можливості, перш за все, для найшвидшого прориву в Крим, подолання опору 51 Окремої армії на Перекопському перешийку. Для цього вони знімали свої ударні частини з фронту під Мелітополем. Радянські ж війська навпаки посилювались. 19 вересня у Великому Токмаку й Мелітополі почали розвантажуватися дві свіжі стрілецькі дивізії, які прибули із Закавказзя. На підході були танкові бригади. З Ростова в Осипенко перебазовувалась авіація. Щодня в обидві армії і особливо в 9-у вливалось поповнення з маршових батальйонів і запасних полків.

Командування Південного фронту виступило з ініціативою використати момент для завдання контрудару. Була вірно спрогнозована можливість німецького концентрованого наступу з флангів фронту в напрямку на Сталіно (Донецьк). В бойовому донесенні Д. Рябишева Генеральному штабу Червоної Армії від 22 вересня пропонувалося зірвати наміри ворога негайним упереджувальним ударом по його мелітопольському угрупованню, «оскільки кожний день посилює противника й погіршує наше становище» [5, с.280].

Не чекаючи на рішення Москви, командування фронту 20 вересня видало директиву про наступ. Нею основне завдання покладалося на 18 армію. Вона силами п'яти стрілецьких дивізій, двох танкових бригад, п'яти артполків і протитанкової бригади повинна була знищити мелітопольське угруповання ворога. Ослаблена 9 армія (п'ять стрілецьких і одна танкова дивізії, танкова бригада й артполк) повинна була допомагати сусідам додатковим ударом. Маючи свіжий гіркий досвід командування 9 армії в наказі на наступ про всяк випадок попереджало, що «створені за наказом тов. Сталіна» загороджувальні загоны дивізій дезертирів будуть затримувати й розстрілювати на місці [5, с.353]. Разом дві армії як мінімум не поступалися ворогу з його 12 дивізіями. Наступ планували розпочати 23 вересня.

Однак у Ставці вагалися. З одного боку, пропонований наступ міг дійсно в разі успіху зняти загрозу флангового охоплення з півдня. До того ж серйозно підсилював можливості захисників Криму. Але, з іншого боку, надто стрімко й загрозово розвивалися події північніше. Завершивши оточення Південно-Західного фронту, німці розвертали велике угруповання для удару у фланг і тил Південного фронту.

Наступ на півдні тимчасово скасували. Натомість додаткові сили перекидалися на допомогу правобланговій 6 армії північніше Дніпропетровська на річку Оріль і під захопленій ворогом Красноград. «Запорізька» 12 армія заміняла підрозділи 6-ої біля ломівського плацдарму, приймала на себе захист Дніпра аж до Орелі й частину фронту по лівому березі цієї річки, а також передавала сусідам сформовану в Запорізькій області (Оріхів) 270 стрілецьку дивізію. Дивізію, яку планували спрямувати з-під Дніпропетровська до Мелітополя, терміново перекидали в район Лозової. У цілому 12 армія все більше розверталася основними силами від Запоріжжя, де вже понад місяць панував спокій, у напрямку на Павлоград – Красноград.

26 вересня звільнена після захоплення Києва танкова група німців ударом в тил Південного фронту започаткувала розгром п'яти радянських дивізій, які не дозволяли розширити ломівський плацдарм. Для нейтралізації прориву у 18 армії забирали кавалерійську дивізію, танкову бригаду й протитанковий артилерійський полк – частини, які планувалося використати в мелітопольському наступі.

Здавалося, питання цього наступу вичерпане. Однак пізніше від запланованого на чотири дні він таки розпочався. Радянське командування не утрималося від спокуси, коли з'ясувалося, що на мелітопольському напрямку німецькі частини, які спрямовувались на Крим, замінили румунські. Якщо ініціатива наступу 23 вересня виходила, як ми зазначали, від керівництва Південного фронту, то рішення про 27 вересня приймалося всупереч його волі за наказом з Генштабу.

В перший день наступу 18 армія відтіснила ворога на 20 км, 9 армія – на 10 км. 18 армія завдала поразки одній румунській бригаді й розбила іншу. Румуни втратили до 2 тисяч вбитими й 300 полоненими. 9 армія доповідала про 500 ворожих солдат, що залишилися на полі бою в районі Якимівки й захоплені гармати зі снарядами, які відразу використали в бою [6, с.25].

Наступний день вже був менш успішним. За ніч німці повернули з Кримського перешийку гірськострілецький корпус (дві дивізії), елітну моторизовану бригаду «Лейбштандарт СС Адольф Гітлер» (8 батальйонів і полк), підтягували резерви й почали переходити в контратаки при підтримці 140 бомбардувальників і 100 винищувачів [10, с.102]. 29 вересня 18 армія вперед вже майже не просувалася, 9 – пододала 8 км.

Оскільки і в ході наступу 18 армія віддавала цілі дивізії і бригади для порятунку 12 армії, то 30 вересня вона перейшла до оборони. В підсумку чотириденних боїв ця армія майже повністю знищила дві румунські бригади й завдала відчутних втрат піхотній дивізії німців. В донесенні штабу Південного фронту Ставці повідомлялося, що лише в М. Білозерці й Улянівці, де йшли найзапекліші бої, нарахували 5,5 тисяч загиблих ворожих солдат. За цей же час 9 армія, яка до 1 жовтня ще наступала своїм правим флангом, завдала поразки трьом румунським кавалерійським бригадам [6, с.64].

Фіаско румун визнавали й німці. Ф. Гальдер 30 вересня зробив у щоденнику наступний запис: «Фронт 11-ої армії відновлено. Проте румуни, здається, зазнали тут дуже великих втрат» [11, кн.1, с.387]. Значні румунські втрати згадував і Е. Манштейн [12, с.225].

Попри це Мелітопольський контрнаступ визначив сумну долю 9 і 18 армій. Втягнувшись у нього, вони в наступні дні опинилися у безвиході. Не поспривав наступ і захисникам Криму. 27 вересня німці здолали опір на Перекопі, ввірвалися на півострів і через чотири дні вже блокували Севастополь. Тож, повертаючи в Північну Таврію гірськострілецький корпус й есесівську бригаду, вони вже нічого не втрачали.

У дні мелітопольського наступу німецьке угруповання з півночі Лівобережжя стрімко рухалося у фланг і тил трьох армій Південного фронту (6 армію передали відновленому Південно-Західному фронту). Ще 26 вересня командування фронту поставило до відома Ставку, що німецька мотопіхота з танками швидко просувається на Новомосковськ і Павлоград, а резерви, щоб зупинити цей рух, відсутні. Саме тоді й почали забирати, як вище вказувалося, підрозділи 18 армії.

Уже 27 вересня гітлерівці захопили Новомосковськ, а командарм 12 утратив зв'язок з трьома своїми дивізіями. Тоді «вистрілив» ломівський плацдарм. Значна частина 12 армії опинилася між молотом і ковадлом, між танковою групою німців в Новомосковську і їх силами, котрі пішли в атаку з плацдарму. Одна дивізія армії припинила існування, з оточення в наступні дні виходили лише невеликі групи й окремі бійці. Інші дві дивізії хоча й збереглися як бойові одиниці, але втратили майже весь свій склад. Штаб Південного фронту доповідав Ставці, що 27-29 вересня 12 армія своїм правим крилом безладно відходила на східний берег Самари, а командування й штаб армії втратили на цій ділянці керуваність військами [6, с.63]. Цими драматичними подіями розпочалася Донбаська оборонна операція, що тривала до 4 листопада. В хроніці радянсько-німецької війни в її рамках прийнято розглядати й останні бої у запорізькому Придніпров'ї.

Ставка втрапивши відчуття реальності вимагала контрнаступу й розгрому новомосковського угруповання. Вважалося, що ворог має одну танкову й одну-дві моторизовані дивізії. Насправді в атаку йшла бронегрупа Клейста (4 німецькі і 2 словацькі дивізії), а також корпус з ломівського плацдарму. Тож замість знищення ворога отримали 1 жовтня його новий потужний удар у напрямку на Павлоград, Синельниково, Запоріжжя. Гітлерівці майже безперешкодно просувалися на південь і схід, глибоко охоплюючи Південний фронт і перш за все 9 і 18 армії, створюючи безпосередню загрозу їх тилу.

Лише після цього, 2 жовтня, отримала наказ припинити наступ 9 армія. Але в наказі мова не йшла про негайний відхід з метою уникнути оточення. Ставилося завдання утримувати досягнуте. Аналогічний наказ на збереження позицій виконувала 18 армія.

Штабом фронту передбачалося, що 18 армія з метою не допустити прориву ворога в район Поліг лише надвечір 5 жовтня вийде на оборонну лінію Любицьке, Оріхів, В. Токмак. Планувалося, що днем раніше лінію Молочанськ, Мелітополь, озеро Молочне займе 9 армія. При цьому від неї вимагалось міцно утримувати район Мелітополя [6, с.52].

3 жовтня Ставка видала директиву на відведення в цілому Південного фронту на рубіж Павлоград, Васильківка, Оріхів, Мелітополь. Але робити це передписували без поспіху. Вимагалось перед відходом поставити в новий район деякі дивізії й артилерію й лише після цього дозволялося зайняти його основними силами [6, с.8].

Однак 4 жовтня 12 армія вже залишила Запоріжжя. При цьому попри неспроможність затримати ворога на полі бою встигали успішно виконувати розпорядження про знищення всього і вся, але свого. У наказі штабу 12 армії на відступ не забули передбачити ліквідацію того, що не можна евакуювати [6, с.274]. Ліквідації підлягали не лише матеріальні цінності. Прямо на підвір'ї Запорізької в'язниці розстріляли всіх, хто в ній утримувався. Позбавили життя як засуджених, так і просто затриманих у попередні дні за те, що нібито слухали ворожі радіопередачі чи висловлювали сумнівні стосовно щирості офіційних заяв про те, що місто при жодних обставинах не буде залишено [22, с.93; 23, с.119].

12 армія, відходячи в напівоточенні, встигла уникнути повної блокади. Але ця біда не обійшла тих, хто сподівався на успішніші дії армії Галаніна. В наказі штабу 18 армії пізнього вечора 4 жовтня констатувалося, що передові групи ворожої мотопіхоти зайняли Омельник, Оріхів, Юрківку, тобто ті пункти, на які наступного дня повинна була відійти армія. Надвечір 5 жовтня танкові і моторизовані частини Клейста захопили Гуляй-Поле та Пологи і глибоко вклинилися в бойові порядки не лише 18-ої, а тепер уже і 9 армії. Військова рада Південного фронту інформувала Й. Сталіна, що на ділянці Новомиколаївка – Оріхів утворився розрив до 40 км, для закриття якого сил і засобів фронт не має [6, с.73]. Одночасно з виходом на тилі комунікації цих двох армій з'єднань Клейста понад берегом Азовського моря перейшли в наступ дочекавшись відходу радянських військ 11 польова армія німців та 3 румунська армія. 7 жовтня північне і південне угруповання гітлерівців, що йшли назустріч одне одному, з'єдналися під Осипенко. У 9 армії, в якій до 7 жовтня ще зберігалася відкритою вузька ділянка для відступу, в оточенні опинилися і з нього не вийшли три дивізії. Поряд з ними в азовському (мелітопольському) котлі залишилась вся 18 армія.

Ця армія відчула на собі в повній мірі мінливість і примхливість воєнної долі. Після відходу за Дніпро вона півтора місяці перебувала у «курортних» за мірками тієї масштабної війни умовах, без серйозного, а частіше і будь-якого тиску з боку ворога. Дивне відчуття якоїсь нереальності того, що відбувалося, охоплює при ознайомленні з документами штабу 18 армії. 29-м вереснем ще фіксуємо сповнений оптимізму наказ по армії, яким ставилося завдання добити відступаючого противника, знищити його. А через шість днів все скінчилося. Наказ 4 жовтня ще дарував промінь надії. В ньому говорилося про гітлерівські сили, що зайшли з тилу, але водночас звично відзначалося – перед фронтом армії ворог активності не проявляє. А вже наступного дня побачив світ останній наказ А. Смирнова про недопущення прориву ворога у смугу армії. На ньому точний час – 21 година 5 хвилин [6, с.328-329]. Далі повна тиша.

Оточені могли сподіватися лише на себе. Відстань між ними і фронтом зростала з кожною годиною. 8 жовтня було втрачено Маріуполь, в наступні дні радянські війська оборонялися вже в глибині Донбасу. В томі історії УРСР, який присвячено Україні часів радянсько-німецької війни, читаємо: «З'єднання 9-ї та 18-ї армій Південного фронту опинилися в оточенні. Рішучими атаками їм вдалося вирватися з кільця ворожих військ і зайняти оборону на нових рубежах» [3, с.51]. Якби ж то це було правдою.

В реальності ж згідно зведення штабу Південного фронту на 10 жовтня у 18 армії прорвалися до своїх група керівного складу в 180 осіб, оперативна група штабу і залишки трьох дивізій. Повідомлялося про загибель А. Смирнова. По 9 армії вийшли з оточення залишки однієї дивізії і «за неперевіреними даними» окремі групи іншої [6, с.95]. В наказі по фронту, датованому 11 жовтня, мова йшла про залишки 8 дивізій, по чотири в кожній армії [6, с.99]. Зауважимо, на практиці в 1941 р. під залишками розуміли окремі невеликі групи й одиночних бійців. В інших випадках вказувалось точне число.

Зрозуміло, що крах двох армій, величезні втрати третьої не могли не мати наслідком чергові кадрові перестановки. Але при цьому лише мінялося місцями обмежене коло осіб. Д. Рябишева звільнили 6 жовтня й перевели з пониженням командувати армією іншого фронту. Замінив же його ... «герой» Каховки Я. Черевиченко. Втратив керівництво армією Ф. Харитонов.

Що ж відбувалося всередині котла оточення? У запорізьких степах повторилася типова картина оточень 1941 р. Армії миттєво втратили керованість і здатність до осмисленого опору, по суті розвалилися. Запанували хаос, паніка і страх. Наведемо свідчення легендарного О. Покришкіна. Його літак збили під Оріховом і він декілька днів провів в епіцентрі подій. Спогади аса вийшли в радянську добу й не могли бути відвертими. Але навіть з них постає сумна картина. Броунівський рух натовпу, у якому змішалися представники всіх родів військ, без натяку на наявність керівництва, хіба що на рівні невеликих підрозділів. Розгублений генерал без підлеглих, гармати без снарядів, транспорт без палива [24, с.127-129].

У публікаціях, які з'явилися до 70 річчя початку радянсько-німецької війни, наводяться інші вражаючі і можливо дошкульні для патріотичного самолюбства епізоди тих днів. Зокрема, згадується «подвиг» розвідувального батальйону бригади «Лейбштандарт СС». 6 жовтня батальйон захопив під Осипенко штаб 9 армії, наступного дня саме місто, ще через день ввійшов у Маріуполь. Німецьке командування останньому донесенню відразу навіть не повірило. Адже батальйон і переповнене військами чимале місто неспівмірні величини [25].

Тож не дивно, що спроби вийти з оточення завершилися вже наступного дня після того, як було перекрито шлях до відступу. Останні поодинокі бої зафіксовано 10 жовтня. На регіональному рівні за багато десятків років вийшла добра сотня публікацій, у яких славився подвиг А. Смирнова. На наш погляд, відбулося явне зміщення акцентів. Варто не стільки славити героїзм, скільки вшановувати пам'ять тих, чие життя, найчастіше молоде, обірвалося в один із тих тьмяних осінніх днів, і тих, для кого почалося випробування жахами концтаборів.

Що ж стосується самого генерала, то віддаючи належне його мужності, не забуватимемо – під його началом була армія в майже 50 тисяч осіб. При професійному керівництві об'єднана в один кулак вона з втратами, але прорвала б не таку вже й ешелоновану блокаду.

У кінці першої декади жовтня 1941 р. шляхами запорізької глибинки потягнулися багатокілометрові колони полонених червоноармійців. Скільки їх було? Радянська сторона не оприлюднювала даних про втрати в азовському оточенні. В сучасній Росії з'явилось довідкове видання, в якому повідомляється, що в Донбасько-Ростовській оборонній операції Південний фронт втратив 132 тис. осіб (вбиті, померли від ран, ті, хто зник без вісті чи потрапив у полон) [26, с.92]. Але ж зрозуміло, що лєвова частина цих втрат припадає на Придніпров'я і саме на полонених (9, 12 і 18 армії). За німецькими даними між 5 та 10 жовтня в районі Чернігівки потрапили в полон понад 100 тисяч, були захоплені 212 танків і 672 гармати [27, с.195].

Спробуємо виокремити втрати, які стосуються періоду, котрий нами розглядався. Дані про щоденні втрати у некрисові тижні протистояння майже відсутні. Але оцінка масштабу і характеру боїв дозволяє припустити, що вони склали десь 20% від загальної їх кількості й припадали головним чином на час, коли докладалися зусилля до ліквідації ломівського і каховського плацдармів, та на Мелітопольський контрнаступ. Про інші втрати можна говорити більш точно.

У статті ми вказували чисельність 9 армії на кінець серпня й розповідали про те, що від неї залишилося після 9-10 вересня. Йшлося про чотири майже повністю знищені гітлерівцями дивізії, 30 тисяч бійців. Три дивізії й теж близько 30 тисяч втратила у кінці вересня 12 армія. Нарешті, як вище наголошувалося, у першій декаді жовтня з оточення вийшли лише окремі групи восьми дивізій 9 і 18 армій. Це втрата ще 80 тисяч.

Таким чином, за лічені дні, по суті, припинили існування 15 дивізій, що рівнозначно складу трьох армій, вибули 140 тисяч солдат і офіцерів. Якщо додати й вказані ймовірні 20%, матимемо цифру під 170 тисяч. Такою була ціна оборони запорізького Придніпров'я в другій половині серпня – на початку жовтня 1941 р.

* Без врахування втрат серед цивільного населення, а також спричинених висадженням Дніпрогесу небойових військових.

В контексті викладеного висловимо думку про «всі як один», «загинемо, але ворога не пропустимо» і тому подібне. Можливо десь в Росії далеко від фронту пропагандистське кліше про Велику Вітчизняну війну в 1941 р. і працювало. На просторах України домінувало інше почуття – бажання, щоб швидше закінчився той жах і припинилася литися кров. Лише недолуга окупаційна політика Гітлера у подальшому почала змінювати ставлення пересічних українців до перебігу радянсько-німецького протистояння.

Джерела та література

1. Сталін Й. Виступ по радіо / Й. Сталін // Правда. – 1941. – 3 липня.
2. «Це потрібно не мертвим – це потрібно живим», або чи можна монополізувати істину. Відкритий лист Президенту України В. Ющенку, Голові Верховної Ради України В. Литвину, Прем'єр-міністру України Ю. Тимошенко / О. Гуржій, В. Кучер, В. Король, С. Кульчицький, О. Лисенко, О. Реєнт, В. Сергійчук, В. Стецкевич, О. Удод, Ю. Шаповал // Генеза. – 2005. – №1. – С.6-9.
3. Історія Української РСР. У 8 т. – Т.7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941-1945). – Київ : Наукова думка, 1977. – 535 с.
4. Петров С. Мелитопольський контрудар / С. Петров // Военно-исторический журнал. – 1972. – №2. – С.84-87.
5. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – Москва : Воениздат, 1960. – 472 с.
6. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 42. – Москва : Воениздат, 1960. – 352 с.
7. Русский архив: Великая Отечественная. – Т.16 (5-1) Ставка ВГК. Документы и материалы. 1941. – Москва : Терра, 1996. – 368 с.
8. Русский архив: Великая Отечественная. – Т.23 (12-1) Генштаб в годы Великой Отечественной войны. 1941. – Москва : Терра, 1997. – 236 с.
9. Тюленев И.В. Через три войны / И.В. Тюленев. – Москва : Воениздат, 1972. – 240 с.
10. Рябышев Д.И. Первый год войны / Д.И. Рябышев. – Москва : Воениздат, 1990. – 255 с.
11. Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записки начальника Генерального штаба Сухопутных войск 1939-1942 гг. В 3 т. – Т.3. В 2 кн. От начала восточной кампании до наступления на Сталинград / Ф. Гальдер. – Москва : Воениздат, 1971. – Кн.1. – 366 с.; Кн.2. – 404 с.
12. Манштейн Э. Утерянные победы / Э. Манштейн. – Москва : АСТ ; СПб : Terra Fantastica, 1999. – 896 с.
13. Сосницький Л. Реквієм по батареї №3 (Про оборону Запоріжжя 17-18 серпня 1941 р.) / Л. Сосницький // Запорізька правда. – 2001. – 12 липня.
14. Сосницький Л. Запорізькі «панфіловці»: 60 років історична наука мовчить / Л. Сосницький // «Наша газета +» [Центральний орган СДПУ(О)]. – 2001. – 17 серпня.
15. Богуслав И. Память израненного сердца / И. Богуслав // Запорожский плацдарм: очерки и воспоминания. – Запорожье : Интервал, 1999. – С.36-51.
16. Дубровин И. Подвиг Гудыменко не забыт / И. Дубровин // Индустриальное Запорожье. Панорама. – 2000. – 18 августа.
17. Солонина Е. Кто такой Иван Гудименко / Е. Солонина // Запорозька Січ – 2000. – 14 жовтня.
18. Мороко В.М. Дніпрогес: чорний серпень 1941 року / В.М. Мороко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Випуск ХХІХ. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – С.197-202.
19. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». Спогади та роздуми очевидця / Ф. Пігідо-Правобережний. – Київ : Смолоскип, 2002. – 288 с.
20. Котов Г.Ф. О первом дне войны и обороне Запорожья / Г.Ф. Котов. – Режим доступу: <http://veteranovd.zp.ua/?p=3198>.
21. Гончар О. Слово до уважного читача / О. Гончар // Вибрані твори. У 4 томах. – Т.3. – Київ : Сакцент Плюс, 2005. – С.293-298.
22. Тараненко П.М. Мої спогади / П.М. Тараненко. – Б.м. – Б.р. – 150 с.
23. Михайлюта О. Ложа преси / О. Михайлюта. – Київ : Журналіст України, 2007. – 256 с.
24. Покришкін О. Небо війни / О. Покришкін. – Київ : Політвидав України, 1988. – 459 с.
25. Кирпичов Ю. Та війна... Коли воюють за батьківщину, штрафбати і загородзагони з кулеметами не потрібні / Ю. Кирпичов // Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – 17-24 червня.
26. Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. – Москва : Вече, 2009. – 384 с.
27. Типпельскирх К. История Второй мировой войны / К. Типпельскирх. – Москва : Издательство иностранной литературы, 1956. – 607 с.

Мороко В. Н. Война в правдивом измерении (к 70-летию обороны запорожского Приднепровья)

Рассматривается оборона войсками Южного фронта Днепра в его среднем и нижнем течении летом и осенью 1941 г. Выявляются причины поражений армий фронта и их последствия.

Ключевые слова: Советско-немецкая война, оборона Приднепровья, Донбасская оборонительная операция.

Moroko V. M. The war in order to faithfully measure (the 70th anniversary of the Zaporizhyan Dnieper region's defense)

We consider the defense of the Southern Front of the Dnieper in its middle and lower reaches in summer and autumn of 1941 to identify the causes of defeats the armies of the front and their consequences.

Key words: Soviet-German war, defense Dnieper, Donbas's defensive operation.